

Irodalom.

Dr. Kendi Finály Gábor: Magyarország a rómaiak alatt — Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae.

Iskolai térkép 1:600.000, Budapest, 1911. Magyarázó füzet, Budapest, 1912. 8°. 91 lap. Magyar Földrajzi Intézet.

Az egységes Itália jubiláris kiállítására kaptuk ezt a térképet. Őszinte örömmel fogadhatja a magyar tanügynek minden barátja, mert hiányt pótol; olyan hiányt, melyet nemcsak a középiskolai, hanem felsőfokú oktatásunkban és a tartományi régiséggyűjteményekkel való tudományos foglalkozásunk közben is mindegyre éreztünk. Megállapíthatjuk tehát, hogy régóta szükség volt erre a térképre. De az is bizonyos, hogy e miatt ki tudja mikor jutottunk volna hozzá, ha véletlenül nem jön segítségünkre a mondott kiállítás. És ez jellemző a mi viszonyainkra. Az t. i., hogy miért szükséges valami, nem okvetetlenül csinálódik meg; de ha a siker látszatát keltheti, — mégha maga a siker nincs is meg — azonnal van reá fedezet, áldozatkészség, minden. Csak éppen a szükséges tudományos anyag hiányzik, mert azt nem segítettek megteremteni azok az illetékes körök, a melyek ennek a térképnek a megrajzolásához a megbízást adták.

El tudjuk képzelni szerző lelkiállapotát, mikor a feladatot kapta; egyfelől tudta azt, hogy szükség van egy ilyen térképre; másfelől azonban tisztában volt azzal is, hogy az akkor és ma is meglévő tudományos anyaggal olyan térképet nem rajzolhat, a mely méltóképen képviselhetné a magyar tudományosságot. Mégis el kellett fogadnia a megbízást, mert ki tudja, mikor kerül ismét sor erre a kérdésre? Így legalább bokréttába köti a kevés biztos adatot és egyúttal rámutat arra is, hogy milyen rengeteg még a tennivalónk, a míg odajutunk, hogy Magyarország római koráról méltó térképet lehessen rajzolni.

A térképhez szükséges komoly és értékesíthető előtanulmányok tekintetében, — minden túlzás nélkül megállapíthatjuk — fájdalom, elmaradottabbak vagyunk pl. Romániánál, sőt még Szerbiánál is, hogy Horvátországot és az annectált tartományokat ne is említsük. Maga a térkép nyújt erre szembevethető bizonyítékot. Itt vannak elsősorban a római útvonalak. Az egész Dunántúlon — eltekintve a Duna melletti limesúttól — alig pár km-t tesz ki a biztosan megállapított útvonalak hossza: Nagyvázsony—Várpalota közt. Ellenben egész hálózata van a valószínű és feltételezett útnak. Ennek a valószínűségnek és feltételezésnek alapja pedig az, hogy az ország határáig biztosan meg vannak állapítva az utak megfelelő folytatásai. Pedig hát ezek az útvonalak a térkép alapítványozói abban a tekintetben, hogy a reánk irodalmi uton maradt városneveknek megfelelő városok elhelyezhetők legyenek. Ehhez járulnának az ásatások eredményei, de ebben a tekintetben is minimális az, a mire támaszkod-

hatott a térkép tervezője. Ennek a következménye aztán, hogy ha vannak is városneveink és városromjaink, a kétféle adatot csak nagyritkán lehet összekapcsolnunk és a szerző minduntalan kénytelen kérdőjelet alkalmazni. A kérdőjelek, kétségek ekkora tömegében nem csoda, ha szerzőnk is megtevéd a válogatásban. Mert csak ilyen tévedésnek minősíthető az a feltételezett útvonal, melyet *Transaquincumtól* Porolissumig a Nagyalföldön át felrajzol. Egészen jól tudjuk, hogy nem ő teszi először, hanem csak Domaszewskit követi, sőt még óvatos is, a mikor csak feltételesnek rajzolja, holott Domaszewski tényleg meglevőként tárgyalja. Mi azt hisszük, hogy Domaszewskit megtevésztette a Duna mellett kezdődő és végig nem kutatott *Csörsz-árka*, melyet természetesen épügy útnak magyaráztak némelyek, mint az ilyen és hasonló alkotásokat általában szokták. Ugyanezt kell mondanunk a Dunapentelétől Lippáig feltételezett útvonalra, míg abban, hogy Szeged tájékától a Maros balpartján római utat tételezzünk fel, semmi lehetetlent nem látunk.

A térképen találunk egy feltételezett utat *Apulumtól a Maros balpartján* a Sztrigy völgyében megállapított útig. Ez még abból az időből származó feltevés, a mikor a Marosmenti főútvonalat ebben a részében a folyó balpartján tételezték fel. Később azonban behizonyosodott, hogy az a folyó jobboldalán volt. De azért pl. a Corpus Inscriptionum Latinarum-ra vonatkozó térképén megvan mind a két útvonal és úgy látszik, ezért nem mert szerzőnk sem teljesen szakítani vele. De hiszen ez érthető is, mikor olyan tekintélyek által elfogadott feltevésekről van szó, mint a jelen esetben és az embernek sem időt, sem alkalmat nem adnak a helyszíni vizsgálódásra.

Nincs jelölve — még valószínűleg sem — az az út, melynek mértföldkövét *Nagyalmásnál találták* (C. I. L. III. 8060) és a melynek Resculumtól Largiana felé kellett vonulnia. További tanulmányozást igényel annak az útnak a vonala, mely *Napocatól* a Szamos mentén kellett, hogy vonuljon. Térképünk Szamosújvárig a folyó jobbpartján jelöli, holott igen valószínű, hogy a balparton volt Szamosújvár előtt is, mint ahogy ezen a parton van attól északra a biztosan megállapított szakasz. Mi az ottani taborról is azt hisszük, hogy eredetileg a balparton volt s csak azóta került a folyó medre nyugatabbra, a tábor a mederváltoztatás folytán a jobbpartra. Még csak a *via Trajana Pataesina* nevére vonatkozólag óhajtanók kétkedésünket kifejezni. Kétkedünk e név vonatkoztatásának helyességében azért, mert ennek az útnak irányában az út építéskor nem Potaissa a legfontosabb község. Ha tehát a két végponton levő község valamelyikétől akartak volna neki nevet adni, akkor Napoca erre inkább kínálkozott. De meg: a császári tartományokban levő utak felügyelői a *beneficarii consulares*; ha tehát egy útnak *curatora* van, azt az utat Itáliában kell keresnünk, vagy *talán* senatori tartományban. Ehhez járul az az — bizonyára nem eléggé alapos, de a többi mellett mégis csak számbaveendő — aggályunk, hogy miért legyen éppen ennek az útnak ilyen előkelő megkülönböztetése, holott ez már nem szokásos a tartományokban a császárság ilyen késő szakaszában.

Ha már az útról beszélünk, talán felelhetünk egy nekünk évekkal ezelőtt feladott kérdésre is.

Dr. Hampel József úr kérdezte e sorok írójától: *Mi lehet az oka annak, hogy Dacia területéről mindössze három római mértföldjelző követ ismerünk?* Vajjon csakugyan nem volt itt olyan nagy a rómaiak

útépítő tevékenysége, mint más tartományokban vagy pedig csak a véletlennek tulajdonítsuk enemű emlékeink hiányát? Akkor nem tudtunk a kérdésre kielégítő feleletet adni. Ma talán helyesen sejtjük a magyarázatot abban, hogy itt a rómaiak sokkal több jól, az ő szabályaik szerint épített utat találtak készen, mint más tartományokban. Először is Decebalus birodalma sokkal centralizáltabb volt, mint a barbarusok területei általában. Ennek a centralizációnak lényegileg katonai jellege volt, a mi az egész nagy területen jó utakat követel már csak azért is, hogy a Rómával tervezett nagy leszámolásnál alul ne maradjon. A Domitianusszal kötött békében is mérnököket és építőmesterembereket kíván és kívánságát teljesítik is. Ezek a mérnökök természetesen „római” utakat építettek Decebalus birodalmában is úgy, hogy a hódító készen találta őket, nem volt szükség csak itt-amott bővítenie a hálózatot. Ennél valószínűbb feleletet a felvetett kérdésre, nem igen tudnánk találni.

A fennebb elmondottak rávilágítanak arra, hogy térképünk tervezőjének milyen nehézségekkel kellett megküzdenie az utak irányának megrajzolása tekintetében és egyuttal megnyugtatót, hogy a tervező épen nem volt irigylendő helyzetben.

Nem állunk jobban az n. n. *római sánczok* kérdésével sem. Szerzőnk három helyen jelöl ilyeneket: a Bácskában kettőt, a Maros-Tisza-Duna-közön egyet és Resculumtól Porolissum irányában a Szamosig egyet. A két elől említett bizonytalan eredetűnek mondja, a mi megfelel annak az álláspontnak, mely a térkép készítésekor általánosabban elfogadott volt. Ma azonban a bácskai sánczokról tudjuk, hogy azokból *három vonal* római és pedig kettő limes, a harmadik nem limes ugyan, de római alkotás. A Maros-Tisza-Duna-közön csak annyi bizonyos egyelőre, hogy az ott levő 5—6 sánczcsoport között római korinak is kell lennie, de hogy melyik az, ma még nem tudjuk. A Meszes-limes létezését még kétkedéssel tárgyalja a térkép, de a magyarázó szöveg már hajlik elismeréséhez. (18. lap.) Megtudjuk érteni, hogy Téglás Gábor adataival szemben bizalmatlan a szerző. Már pedig a *Dacia keleti határán volt* limes-sánczokról eddigelé még csak ő írt; az is bizonyos, hogy ember legyen, a ki ebből a leírásból a lényegét kihámozza, valamint hogy az ott közölt ábrázolások is nyilvánvalóan eszményítettek. Mindezek alapján egészen jól meg tudjuk magyarázni ezeknek a sánczoknak a térképről való elmaradását, de viszont nem vettük volna rossz néven, ha a szövegben történik reájuk utalás és pedig azokkal együtt, melyeket az Oláhországban levők folytatásaként a Corpus térképe is mutat. Mert bár tökéletesen igaz, hogy ezeket a keleti sánczokat aszerint, a mennyit ma inkább sejtünk, mint tudunk róluk, lehetlenség térképre tennünk, — a *Magyarázatban* viszont bizonyosságát kell kapnunk annak, hogy azok részletes feldolgozása még ezután vár reánk. Ez is egygyel több alkalom lett volna arra, hogy azokat, kiknek e kérdések megoldását elő kellene mozdítaniok, figyelmeztessük a feladatokra.

Volna néhány szavunk a *táborhelyek elhelyezéséhez* is. Így elsősorban az, hogy az előtanulmányok ebben a tekintetben sem elegendők. A melyeket felvett a térképre, azok majdnem kivétel nélkül általában tudottak, a mi azonban semmi esetre sem jelent bizonyosságot. Így pl. *Gör-gényszentimrét* általán táborhelynek szokták jelölni, holott erre igazán nem sok a jogos alap. Szerzőnk azért jól tette, hogy felvette, mert a tudományos hagyomány (ha ugyan szabad ezt mondani) táborhelynek tartja s a míg ez határozottan meg nem czáfolódik, hadd szerepeljen térképünkön

is. De kár volna most teremteni hagyományt. Már pedig az, hogy *Betlen*-t táborhelynek vette fel, nem alappal történt. A mi *Betlenből*: római kori felíratos emlék eddig ismeretes, az mind Alsóilosvárról került oda. Egyéb emlék pedig nem igen ismeretes onnan. Középkori kastély alatt római castellumot még ásatással is igen-igen nehéz megállapítani, a nélkül pedig egyenesen lehetetlen. Ugyanaz a forrás, mely *Görgényszentimrét* és *Marosvécs*et táborhelynek jelöli, említi római tábor *Felvincz* és *Székelyföldvár* között is, melyet azonban nem találunk a térképen, holott még szükség-szerűség is szól mellette. *Maroskeresztúr* táborának a helyét nagyon jól tudjuk: lenn fekszik épen a Maros mellett, melynek árja évről-évre többet mos el belőle.

Fel lehetett volna rajzolni azt a táborhelyet is, mely *Kiskalánnal* (Aquae) szemben *Kőboldogfalva* határán kétségtelenül volt, mert az irodalomban is szerepel. Itt megjegyezzük, hogy *Kiskalán* és a magyarázatban (22. lap) említett fürdőmedence a Sztrigy balpartján van, ellenben a táborhely a folyó jobbpartján. Itt tehát tévedés van a térképen. *Népnevek* aránylag nagy számmal maradtak reánk, de azoknak elhelyezése — néhány kivétellel és kivált Dacia, illetőleg az azzal határos területeken — egyáltalán lehetetlen. Lehetetlen egyfelől azért, mert még *Ptolemaeus* is csak egymáshoz való viszonyukban helyezi el őket és ebben is lehet tévedés; de még inkább azért, mert térképünk évszázadokra terjedő időközt ölel fel, holott ezek a népek állandóan változtatták helyüket. De azért a *huri*-t mégsem helyeznök olyan magasan északra, tekintettel, hogy *Commodus* korában valahol Dacia határa mentén laktak. (*Dio Cassius*, lib. LXXII.) Az *Amantini* lakóhelyének kérdését nem tartjuk megoldottnak azzal, hogy *Brigetio* és *Sirmium* vidékén helyezzük el őket egyszerre. Mert az, hogy *Plinius* korában *Sirmium* környékén laktak, még egyáltalán nem jelenti, hogy *Ptolemaeus* korában nem lakhattak *Brigetio* vidékén. Az, hogy *Sextus Rufus* ismét a *Dravus* és *Savus* közén említi őket, aligha jelent többet, mint azt, hogy ő még *Plinius* adatait tartotta követendőeknek.

Az ókori városnevekkel kapcsolatosan elég utalnunk arra a bizonytalanságra, a mit fennebb említettünk és arra, a mit szerzőnk a 7—8. lapon mond *Magyarázatában*. Még nagyobb a bizonytalanság a barbarus városok tekintetében úgy, hogy jóformán mindenki kénye-kedve szerint cserélheti a helyüket.

Egyetlen megjegyzésünk volna ezzel a részzel kapcsolatosan. *Macedonica* nevérol azt olvassuk a *Magyarázatban* (45. lap), hogy az kétes, sőt nem lehetetlen, hogy: a *Ravennas a legio V. Macedonica* nevét írta le *tévedésből csonkán*. Előttünk nem egészen világos, hogy miért is kellett tulajdonképen itt a *Ravennasnak* leírnia a *legio V. Macedonica* nevét? Azt ellenben el tudjuk képzelni, hogy *Macedonica* onnan kaphatta nevét, hogy lakossága (vagy esetleg helyőrsége, a mi alatt valami segédcsapatot kell értenünk, nem pedig a leg. V. Mac. egy különítményét) *Macedoniából* telepített volt. Minthogy pedig a szomszédos *Napocában* az ázsiai görög-ség volt túlsúlyban, szükséges lehetett a megkülönböztetés.

Ennyi az a mit a főtérképpel kapcsolatosan szövéteni szükségesnek tartottunk. Meglehetősen természetes, hogy nagyobb terjedelemben foglalkoztunk a térkép daciai részével, mint a *pannoniaival*. Nemcsak azért történt ez, mert e sorok írójának foglalkozási köréhez ez közelebb esik, hanem azért is, mert úgy a térkép tervezője, mint két hivatalos bírálója előtt, kik azt a megjelenés előtt látták, viszont a *pannoniai* részek az ismeretesebbek, tehát inkább arra nézve szolgálhattak tanácscsal.

Mindeneket összevetve, két tényt lehet a jövőre nézve jól megjegyeztünk:

1. ha nem akarunk szégyenkezni, akkor minden arra hivatott, felelős tényezőnek oda kell hatnia, hogy hazánk római korának felkutatására nagyarányú munkásság szerveztessék és ezzel a munkával hozzáértő emberek bizassanak meg;

2. a térkép új kiadásakor kisebb időszakok vétessenek fel a pannoniai részekre nézve, vagyis ne szoríttassék az egész római kor egy főtérrképre, mert csak úgy lehet egészen világos a térkép. Ennek szükségét érezte szerzőnk is és igyekezett is a mennyire lehet egy melléktérképpel kielégíteni az ez irányú követelményeket: *a Pannonia felosztása Diocletianus alatt* cíművel. Ez azonban még nem elegendő.

Nagyon sikerült gondolatnak tartjuk azt, hogy az annektált tartományokra és azokkal határos területekre vonatkozó részt külön, de a főtérrkép méreteiben adja. Hasonlóképen minden elismerésünk illeti a *Castorius-féle térkép* reprodukálásáért: ez úgy iskolai, mint tudományos szempontból való használhatóságát emeli térképünknek. A *Pilismarót és környéke* melléktérképet sem vesszük rossz néven, de ebben már több a személyes előszeretet, mint a tudományos érdek. Lehet azonban, hogy ezt csak azért hisszük, mert az ottani emlékek teljes és részletes ismertetését nincs módunkban ismernünk.

Feladatunkban egyedül az a rész kellemetlen, hogy a Kr. u. 181-ben Dunapetelén állított köfelírrattal is foglalkoznunk kell. Az iskola szempontjából jó gondolatnak tartjuk e felírat ideillesztését; helyes volt annak olvasása mellett magyar fordítását is adni. Óriási kár azonban, — épen az iskola szempontjából, — hogy az a fordítás nem helyes. Nevezetesen:

a) *IMP. IIII. COS IIII.* magyarul nem azt jelenti, hogy: *győzelmes hadvezérsége negyedik, consulsága negyedik évében*, hanem ezt: *amikor négyszer üdvözölték győzelmes hadvezérként (és) négyszer volt consul.* A kettő nyilvánvalóan nem egy. Mert a császárt egy évben is többször üdvözölhették imperatorként és akkor volt consul, a mikor akart, tehát esetleg minden tíz évben egyszer. *Győzelmes hadvezérsége negyedik évében* tehát semmiképen sem jó fordítás; *consulsága negyedik évében* helyett — ha már a szavakat megakarjuk tartani — *negyedik consulsága évében* lehetne, ha pl. épen 181-ben volt *cos. IIII.* De azért ez sem teljesen jó, mert hiszen *cos. IIII.* több éven át is szerepelhet a császár címei közt.

b) *LEG. PR. PR.* nem: *praetori rangú kormányzó*, mert az: *leg(atus) Aug(usti) pr(o)pr(aetore) v(ir)pr(aetorius).* A *legatus Augusti pro praetore provinciae* . . . egyszerűen annyit jelent, hogy: *a császárnak (nevű...) tartományba küldött helytartója*, vagyis ez a hivatali címe az illetőnek. Rangját az szabja meg, hogy hány legio van alája rendelve? Ha csak egy legiója van, akkor a *viri praetorii* közül választották; ha kettő vagy több, akkor a *viri consulares* közül. Ez adta az illetőnek a rangját. A felíratos emlékeken azonban aránylag ritkán szokták ezt fel-
említeni.

Az egész térkép szellemi része ellen ez volna a legkomolyabb kifogásunk. A többiek olyan megjegyzések, a melyek elmondása szükséges volt ugyan, de a térkép értékéről alkotott általános véleményünket alig befolyásolja. Ez a vélemény pedig határozottan kedvező. A térkép nagy fáradtsággal, gonddal készült és hozzáértő ember munkája. Jó lett volna, ha a *Magyarázat* latinul is megjelenik egész terjedelmében, hogy a

magyarul nem tudó is tájékozódik a nehézségekről, melyek a térkép jobb voltát lehetetlenné tették.

A Magyar Földrajzi Intézet szépen állított aki a térképet; nyomása tiszta, világos. Kár, hogy a vászonra való felhuzása — legalább a kezemnél levő példának — nem történt elég gonddal. Az egyes szelvények kelleténél jobban ráfeküsznek egymásra a találkozásoknál. Kissé több figyelemmel el lehetett volna ezt is kerülni.

Azt hisszük, hogy az elmondottakkal nem léptük át a tárgyilagosságnak azt a határát, melyet szerző magyarázó füzetében (8. lap) kíván. A legnyugodtabb lelkiismerettel állíthatjuk azt is, hogy ilyen szándékunk nem is volt. Legjobb tudásunk és meggyőződésünk szerint mondtuk el azt, a mit nemcsak a munka, de a szerző érdekében állónak is ítéltünk. Mert a szerzőnek is érdeke, hogy foglalkozzanak munkájával, még ha itt-ott olyant is kénytelen hallani, a mi nem a legkellemebb: ez is hozzátartozik a tárgyilagossághoz.

Dr. Buday Árpád,